

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΟΣ ΑΘΕΟΥ: ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ ΙΩΒ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΤΟΝΙΟ ΝΕΓΚΡΙ

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΣΑΜΕΛΑ

Εικ. Παντελής Λαζαρίδης / Μουσείο Μπενάκη 2008

Από πολλές απόψεις, ως προς τον τρόπο σκέψης του, τις προσδοκίες που διαμόρφωσαν την πολιτική του δράση, και το τίμημα που πλήρωσε για την αγωνιστικότητά του, ο Αντόνιο Νέγκρι ανήκει στην ιδρυτική γενιά σοσιαλιστών-κομμουνιστών που έξοχα σκιαγραφεί ο Ρεζίς Ντεμπρέ (Régis Debray) σε ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο του στο περιοδικό *New Left Review*. Ο γάλλος στοχαστής επισημαίνει ότι σχεδόν όλοι όσοι άφησαν το αποτύπωμά τους στη σοσιαλιστική σκέψη, από τον Προυντόν και τον Μπλανκί (1805-1881) μέχρι τον Λένιν, τον Γκράμσι και τον Λέον Μπλουμ (1872-1950), έγραψαν τα θεμελιώδη πολιτικά τους έργα στη φυλακή. Μέχρι το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, η σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση συνίστατο, αφενός στη διάδοση των επαναστατικών ιδεών στους κόλπους της εργατικής τάξης μέσα από εφημερίδες, σχολεία, ομίλους και δημόσιες συζητήσεις, και αφετέρου στη μετάγγιση μιας αυστηρά ουμανιστικής, αριστοκρατικής παιδείας σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Οι σοσιαλιστές δίδασκαν «τα Λατινικά και τα Ελληνικά ως ζωντανές γλώσσες». Είναι ενδεικτικό ότι ο Ζαν Ζωρές (Jean Jaurès) (1859-1914) διάβαζε στις διακοπές του τον Λουκρήτιο στο πρωτότυπο. Εξίσου σύνθετη ήταν η προσέγγιση τους όσο αναφορά τις προϋποθέσεις συγκρότησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας: από τη μια πλευρά θεωρούσαν απαραίτητη την εις βάθος θεωρητική ανάλυση της ιστορικής

Η Αντιγόνη Σαμέλα είναι ιστορικός κοινωνιολόγος.

πραγματικότητας και την αποσαφήνιση κριτικών όρων όπως “υπεραξία” και “αλλοτρίωση”, και από την άλλη, αναγνωρίζοντας την ρευστότητα του ιστορικού γίνεσθαι και την δημιουργική διάσταση της συλλογικής κοινωνικής δράσης, προσυπέγραψαν τον ορισμό του κομμουνισμού όπως τον διατύπωσε ο Μαρξ στην *Γερμανική ιδεολογία*: «ο κομμουνισμός δεν είναι μια μελλοντική κατάσταση πραγμάτων, ένα ιδανικό στο οποίο θα έπρεπε να προσαρμοστεί η ζώσα πραγματικότητα, αλλά η ζωντανή κίνηση που καταργεί την υπάρχουσα κατάσταση».¹

Ο Νέγκρι, λοιπόν, δεν ανήκει στην παλιά γενιά σοσιαλιστών απλά και μόνο επειδή ανατρέχει και αυτός στον Λουκρήτιο για να θεμελιώσει την απόλυτη ελευθερία του αυτοκαθοριζόμενου δημοκρατικού πλήθους ως ένα *clinamen*, μια απροσδιόριστη και απρόβλεπτη κίνηση ελεύθερων ατόμων, όπως αυτή περιγράφεται στην επικούρεια φιλοσοφία. Όλη του η κοσμοθεωρία εμφορείται από εκείνη την αντίληψη που βλέπει τη συνύφανση γνώσης και ύπαρξης ως προϋπόθεση συγκρότησης πολιτικής αυτονομίας μέσω της αυτοθέσμησης του πλήθους. Ίσως εδώ να έγκειται ο ασκητισμός του που, όπως ομολόγησε στην συνέντευξη που έδωσε στην Άννα Ντιφουρμαντέλ (Anne Dufourmantelle), πάντα τον γοήτευε. Ο ασκητισμός είναι για τον Νέγκρι «η εσωτερικευμένη κατασκευή του αντικειμένου, μια κατάσταση αυτο-συγκρότησης, μια μεταμόρφωση των αισθήσεων και της φαντασίας, του σώματος και της λογικής. Ο ασκητισμός είναι πάντα αναγκαίος για να ζήσουμε καλά και να δημιουργήσουμε αυτό που μας ενώνει (the common)».²

Ο Νέγκρι πλήρωσε πολύ ακριβά την πίστη του στην ολική μεταμόρφωση του ανθρώπου μέσα από την επαναστατική δράση. Στα τέλη της δεκαετίας του εβδομήντα καταδικάστηκε σε τριάντα χρόνια φυλάκιση, με την κατηγορία ότι ήταν ο εγκέφαλος των Ερυθρών Ταξιαρχιών και ο πρωτεργάτης στη δολοφονία του Άλντο Μόρο, καθώς και για σύσταση ένοπλης συμμορίας κατά του κράτους. Μετά από έφεση η ποινή του μειώθηκε το 1984 σε δεκατέσσερα χρόνια κάθειρξης, και αφού κατάφερε να βρει άσυλο στη Γαλλία, επέστρεψε το 1997 στην Ιταλία όπου έμεινε υπό περιορισμό μέχρι τη στιγμή της αποφυλάκισης του, το 2003. Στις πολυάριθμες δίκες που ακολούθησαν τη φυλάκισή του, οι κατηγορίες που του είχαν αρχικά απαγγελθεί κατέρρευσαν, δίχως όμως ποτέ να πάψει να θεωρείται υπόδικος στα μάτια των αρχών.³ Αυτό που με ενδιαφέρει σε αυτό το άρθρο είναι ο σχολιασμός που έγραψε ο Νέγκρι στη φυλακή πάνω στο «θεσπέσιο», όπως το αποκαλεί, βιβλίο του Ιώβ, ένα κλασικό βιβλικό κείμενο που έχει εμπνεύσει όχι μόνο τον Κίρκεγκωρ (Kierkegaard) και τον Ερνστ Μπλοχ (Ernst Bloch) αλλά και τον κυριότερο εκπρόσωπο της απελευθερωτικής θεολογίας, τον Γκουστάβο Γκουτιέρεζ (Gustavo Gutiérrez).⁴ Το εν λόγω βιβλίο του Νέγκρι μας βοηθάει να κατανοήσουμε σε τι συνίσταται η θρη-

σκευτικότητα του άθεου ιταλού στοχαστή, καθώς και το πολιτικό περιεχόμενο του ασκητισμού του.

Το 1983 ο Νέγκρι έγραφε ότι «δεν θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε την εποχή που ζούμε παρά μόνο μέσα από το πρίσμα της οδύνης και της ανάστασης του Ιώβ. Και μας φαίνεται πραγματικά πολύ όμορφο να μπορούμε να πιστεύουμε ότι μέσα στην ανάσταση υπάρχει μια επαύξηση του πάθους μας. Σίγουρα, η ανάσταση προϋποθέτει μια ακόμα μεγαλύτερη αντοχή στον πόνο. Μα ποιος, λοιπόν, θα μπορούσε να είναι τόσο στωικά φειδωλός, ώστε ν’ αρνηθεί την ευτυχία απλώς επειδή ο ανθός της είναι γεμάτος ακάθια;».⁵

Κατά τον ιταλό φιλόσοφο, πέρα από το τραύμα της ξαφνικής απώλειας όλων των παιδιών του και την αισχύνη της περιθωριοποίησης του εξαιτίας της καταστροφής όλων των υπάρχόντων του, ο Ιώβ έχει να αντιμετωπίσει ένα αίσθημα κατάφωρης αδικίας που τον εξοργίζει. Δεν μπορεί να κατανοήσει γιατί, αν και δεν είχε διαπράξει καμία ασέβεια, συντριβεται. Μέσα στο χάος της καταστροφής προσπαθεί να ορθώσει το ανάστημά του απέναντι σε έναν Δυνάστη Θεό και αγωνίζεται να δημιουργήσει ένα δίκαιο που δεν θα βασίζεται στην ανταποδοτική δικαιοσύνη που νομιμοποιεί τις υπάρχουσες σχέσεις εκμετάλλευσης αλλά στην αγάπη που χτίζει –και χτίζεται από– αυτό που μοιραζόμαστε. Η αγάπη, όπως διευκρινίζει ο Νέγκρι στο βιβλίο που έγραψε εκείνη την εποχή για τον αγαπημένο του ποιητή Τζιάκομο Λεοπάρντι (Giacomo Leopardi) «αποκαλύπτεται ως ελπίδα και καταδεικνύει την δυνατότητα συγκρότησης μιας κοινότητας. Η αγάπη είναι καταρχήν άρνηση, μια άρνηση παράδοξη και γόνιμη: αναδύεται ως μια πάσχουσα υποκειμενικότητα “μέσα” στη φύση αλλά και ως απαρχή μιας “άλλης” φύσης, την οποία διακρίνει μια διαφορετική οντολογική υφή». Ο Ιώβ πάσχει, επειδή προσπαθεί να σχηματίσει μέσα του το αντικείμενο της επιθυμίας του, έναν Θεό που θα συμμερίζεται τον πόνο των ανθρώπων, έναν Μεσσία που θα ενσαρκώνει την αγάπη.⁶ Ταυτόχρονα, όμως, αγωνίζεται να απαλλαγεί από τις προκαταλήψεις των συγχρόνων του, επαναστατώντας ενάντια σε έναν Θεό που στηρίζει την εξουσία του στον φόβο.

I. «Η οδύνη είναι το δημοκρατικό θεμέλιο της πολιτικής κοινωνίας, ενώ ο φόβος είναι το θεμέλιο του αυταρχισμού της»

Το βιβλίο του Ιώβ είναι ένα πολυφωνικό κείμενο όπου ο σαρκαστικός και ειρωνικός λόγος του πάσχοντος υποκειμένου ανατρέπει την παραδοσιακή σοφία που εκφράζουν οι νουθεσίες των φίλων μέσα από την χρήση των λογοτεχνικών ειδών της εποχής τους, όπως ο “θρήνος” που υποβάλλει τη μετάνοια και ο “ψαλμός” που είτε δοξάζει την σοφία αυτού του κόσμου είτε υποβάλλει μια ταπεινή ικετευτική διάθεση του πιστού απέναντι στον Δημιουργό.⁷

Οι Σωφάρ, Βιλδάδ και Ελιφάζ συμβουλεύουν τον Ιώβ να αποδεχτεί την συμφορά καρτερικά σαν μια τιμωρία για κάποια αμαρτία που έχει διαπράξει. Οι φίλοι ποτέ δεν θέτουν σε αμφισβήτηση το παραδοσιακό πλαίσιο ερμηνείας του κόσμου, γι' αυτό και επαναλαμβάνουν τα λόγια των προγόνων που θεωρούσαν δεδομένο ότι «δεν αρνιέται τον αθώο ο Κύριος», ενώ «στους κακούς στερεί κάθε ελπίδα σωτηρίας».⁸ Αντίθετα, ο Ιώβ εκκινώντας από την προσωπική τραυματική του εμπειρία που τον βύθισε στη σιωπή για επτά μέρες και επτά νύχτες, από τη θέση κάποιου που η ένδεια τον κατάντησε να είναι περισσότερο αξιοκαταφρόνητος και από τους πρώην δούλους του, μπορεί να δει το παράλογο του κόσμου τούτου και να συμμεριστεί τον πόνο που προκαλεί η εκμετάλλευση και η αδικία στους συνανθρώπους του. Ο Ιώβ διαπιστώνει ότι: *«Η ζωή του ανθρώπου πάνω στη γη μοιάζει με την σκλαβιά που υφίσταται ο χρωμαμένος εργάτης, ένας δούλος είναι ο άνθρωπος που λαχταράει λίγο ίσκιο, ένας μεροκαματιάρης που δεν θέλει τίποτε άλλο παρά μόνο τους μισθούς που του χρωστάνε... Στην πόλη πεθαίνουν βαρυγγωμώντας –τα ανοιγμένα λαρύγγια των πτωμάτων ακόμα κραυγάζουν. Ο Θεός όμως δεν αποδίδει ενοχή σε κανέναν».*⁹

Σε κάποια χωρία του βιβλικού κειμένου, ο Θεός εμφανίζεται ως ένας αμέτοχος παρατηρητής όλων των αδικιών που διαπράττονται σε αυτόν τον κόσμο. Και το χειρότερο συμπεριφέρεται σαν ένας Δυνάστης που επιβάλλει τη σιωπή και φιμώνει τον αντίλογο βασανίζοντας με κάθε τρόπο τον συντετριμμένο Ιώβ: *«Ζούσα εν ειρήνη και με συνέτριψε· μ' άρπαξε απ' το λαιμό και μ' έκανε κομμάτια· έγινα ο στόμα των επιθέσεών του. Οι τοξότες του με περικύκλωσαν· σα να μη τους κράταγε τίποτα έσκισαν τα σωθικά μου και έχυσαν στο έδαφος όλη τη χολή μου [...] Ο εχθρός μου βαθιά με καρφώνει με των ματιών του τα λεπίδια [...] Μπορεί να 'χω δίκιο αλλά το στόμα μου με προδίδει [...] Στο Θεό λέω “μην με καταδικάζεις, απλώς πες μου ποια είναι η κατηγορία.” [...] Εάν υπήρχε ένας διαιτητής ανάμεσά μας [...] που να τον κάνει να πάρει το ραβδί Του από πάνω μου [...] τότε θα μπορούσα να μιλήσω δίχως να τον φοβάμαι [...] Ακόμα και τώρα ο μάρτυράς μου είναι στον ουρανό [...] Γνωρίζω ότι ο εκδικητής μου ζει κάπου και ότι μια μέρα θα εμφανιστεί πάνω στη γη [...] Αλλά όλη μου η ύπαρξη λιώνει στη σκέψη ότι θα μπορούσα να δω τον Θεό αυτοπροσώπως με τα δικά μου μόνο μάτια, και κανενός άλλου».*¹⁰

Όπως κάθε βασανιστής, ο Θεός προσπαθεί να σπάσει το ηθικό του Ιώβ, να τον συντρίψει ψυχικά και σωματικά, ώστε αυτός να ομολογήσει την ανύπαρκτη ενοχή του. Αν και μερικές φορές λυγίζει και η γλώσσα του άθελά του τον προδίδει, ο Ιώβ δεν παύει ούτε στιγμή να πιστεύει στην αθωότητά του. Η εξουσία, απρόσωπη και υπερβατική, συνθλίβει αναιτία τους ενάρετους με την επιτήρηση, τη βία και την τρομοκρατία. Το μόνο που ζητάει ο Ιώβ είναι μια δίκαιη

δίκη, να μάθει τουλάχιστον ποιες κατηγορίες τού έχουν απαγγελθεί, να απαντήσει ο Θεός στην έκκλησή του και να έρθει να λογοδοτήσει για όσα του 'χει κάνει. Όπως γράφει ο Νέγκρι, η ηθική του Ιώβ δεν εκσφενδονίζει τον δούλο στα θεόρατα ύψη του αφέντη αλλά κατεβάζει, προσωρινά, τον αφέντη στο επίπεδο του δούλου, ώστε να αποδειχτεί η αθωότητα του τελευταίου. Ο Ιώβ, απόλυτα πεπεισμένος για το δίκιο του, και πιστεύοντας ότι έχει στο πλευρό του αδιάψευστους μάρτυρες και εκδικητές, ζητά από τον Θεό να του παρουσιαστεί δίχως τη μάσκα του τρόμου. Ο Θεός ικανοποιεί το αίτημά του και δείχνει ένα άλλο πρόσωπο που διαψεύδει το ανθρωπομορφικό πρότυπο που κυριαρχούσε στη φαντασία του Ιώβ και των συνομιλητών του, αναιρώντας έτσι τις εκδηλώσεις σαδιστικής παντοδυναμίας που είχε ως τότε επιδείξει.¹¹

II. «Η δημιουργία είναι το περιεχόμενο του οράματος του Θεού»

Στην απολογία που δίνει ο Θεός στον Ιώβ εν είδει θεοφάνειας, ξεδιπλώνεται το θέαμα μιας ανυπότακτης, αδέσποτης πλάσης που αναπνέει ελεύθερα στο περιθώριο του πολιτισμένου κόσμου: το αγριογαίδουρο που ζει στην έρημο «ώστε μακριά απ' του αγωγιάτη τις προσταγές να μπορεί να περιπαίζει την βουή κάθε πολιτείας», κυνηγώντας λίγη πρασινάδα στα βουνά, το αγριοβούβαλο που δεν σηκώνει ανθρώπου χαλινάρι, «το άλογο που, ατρόμητο, περιγελά το φόβο και δεν λακίζει ποτέ μπροστά στη μάχη».¹²

Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ιώβ, λίγο πριν, είχε παρομοιάσει τους φτωχούς που ζούσαν στις στέπες με αγριογαίδουρα. Ο Θεός σε αυτό το ύστατο επεισόδιο της αναμέτρησής του με τον Ιώβ, δείχνει να είναι, όπως και ο τελευταίος, κοντά σε όσους αναγκάζονται να ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας. Αυτό που δοξάζει τον Δημιουργό είναι η ατιθάσευτη, ατρόμητη φύση είτε αυτή παίρνει την μορφή ενός αδέσποτου αγριογαίδαρου, είτε την μορφή ενός οργισμένου Ιώβ που εξεγείρεται ενάντια στο τρομοκρατικό καθεστώς που είχε εγκαθιδρύσει η θείκη παντοδυναμία. Στο καταληκτικό επεισόδιο του δράματος του Ιώβ, ο Θεός παύει «να σφραγίζει τα σμάρια των άστρων», να βάζει όρια στη θάλασσα και μέτρο στα θεμέλια της γης. Αντίθετα, εμφανίζεται προστατευτικός στα εμβλήματα του χάους, τον Λεβιάθαν και τον Βεχεμώθ, υποδηλώνοντας έτσι, όπως σημειώνει ο Αντρέ Λακόκ (André LaCocque), ότι η δημιουργία είναι ακόμα ανολοκλήρωτη, ότι ο νόμος συνυπάρχει με την ανομία, και η τάξη με το χάος, και ότι εναπόκειται στον άνθρωπο που έχει αναλάβει την ευθύνη της ελευθερίας του να ολοκληρώσει τη θείκη δημιουργία, καταπολεμώντας την αδικία και επαναστατώντας ενάντια στον μύθο ενός υπερβατικού θεού που ορίζει τα πάντα στη γη σαν ένας απολυταρχικός δυνάστης.¹³

Η Κάρολ Νιούσαμ (Carol Newsome) έχει επισημάνει ότι οι φίλοι του Ιώβ εμφορούνται από μια νατουραλιστική

αντίληψη της ζωής που εναποθέτει στον χρόνο, τον μελλοντικό χρόνο, την ίαση του τραύματος· σαν να ήταν δυνατόν η αναπλήρωση της απώλειας να μπορούσε να γίνει τόσο φυσικά όσο η ανθοφορία των δέντρων μετά από έναν παγετώνα. Στην περίπτωση όμως του Ιώβ, η απροσμέτρητη οδύνη του, «οι πίκρες που βαραίνουν παραπάνω κι απ' την άμμο της θάλασσας», το πεινασμένο, γεμάτο πύον σώμα του που το τρώνε τα σκουλήκια, δημιουργούν την αίσθηση ότι «οι μέρες τρέχουν πιο γρήγορα κι απ' τη σαΐτα του αργαλειού και φτάνουν στο τέλος τους όταν το νήμα της ελπίδας εξαντλείται».¹⁴

Η απόλυτη ένδεια του πάσχοντος σώματος, η επιτακτικότητα των αναγκών του, ο κοινωνικός εξοστρακισμός και η απόγνωση που φέρνει η ραγδαία φυσική φθορά που απορρέει από μια συμφορά που γίνεται αντιληπτή ως μια κατάφωρη αδικία, οδηγούν, σύμφωνα με τον Νέγκρι, στη συνειδητοποίηση της εγγύτητας της ύπαρξης με τις δυνάμεις του χάους και της ανυπαρξίας. Μέσα από την αναγνώριση του πεπερασμένου της ανθρώπινης υπόστασης, ο Ιώβ αντιλαμβάνεται την παρούσα στιγμή ως τον «καιρό» της κρίσης και της κριτικής όλων των καθιερωμένων αξιών. Αυτό τον οδηγεί στη διάρρηξη της σχέσης που διατηρούσε ως τότε με τον Θεό και στη διεκδίκηση μιας λογοδοσίας από τον Δημιουργό που θα σήμαινε την επαναθεμελίωση της κοινότητας πάνω σε νέες συντακτικές αρχές: από τον χρόνο της κυριαρχίας και στην κυριαρχία επί του χρόνου στον χρόνο της απελευθέρωσης από την εκμετάλλευση και της δημιουργίας ενός νέου κόσμου. Από τον υπερβατικό Θεό Δυνάστη οδηγούμαστε σε έναν εμμενή Θεό εν τω γίνεσθαι που προστατεύει όσους δεν δέχονται τον χαλινό της υποταγής, δίχως όμως ποτέ να στερεί από τους ανθρώπους την ευθύνη της αυτο-νομίας τους. Τέλος, ο Ιώβ ευαγγελίζεται τη μετάβαση από την ανταποδοτική δικαιοσύνη, της αξίας και της υπεραξίας, της τιμωρίας και της επιβράβευσης, στη δημιουργία και την αγάπη ως κριτήρια κάθε αξίας.¹⁵

«Είναι πράγματι μέσα από τον αγώνα για την ελεύθερη οικειοποίηση του παρόντος που η ζωή ανοίγεται σε αυτό που πρόκειται να έρθει», σημειώνει ο Νέγκρι.¹⁶ Το βιβλίο του Ιώβ μας μαθαίνει ότι «πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από την δικαίωση του πόνου και να μάθουμε πώς γίνεται η μετουσίωση της οδύνης μέσα από την πράξη».¹⁷ Ίσως τότε καταλάβουμε ότι «δεν υπάρχει δικαστής αλλά η δυνατότητα άσκησης της δικαιοσύνης, ότι δεν υπάρχει αξία, αλλά μόνο η δυνατότητα δημιουργίας όλων των αξιών».¹⁸ Ο Θεός επιβράβευσε τον Ιώβ, επειδή τον αμφισβήτησε. Η θεοφάνεια δεν ήταν παρά η καταληκτική σκηνή της δημιουργίας μιας νέας υποκειμενικότητας και μιας νέας συλλογικότητας μέσα από την πάλη για τη μετουσίωση του πόνου σε ανάσταση του σώματος.¹⁹

III. Νέγκρι-Λεοπάρντι-Ιώβ

Κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του, ο Νέγκρι αφοσιώθηκε στη συγγραφή μιας εξαιρετικής μονογραφίας πάνω στο έργο του ποιητή Λεοπάρντι (1798-1837), ο οποίος, όπως και ο Ιταλός φιλόσοφος κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του βίου του έζησε σε μια εποχή παλινόρθωσης, όπου κυριαρχούσε «η αποϊστορικοποιημένη μνήμη» και η «αδιαφορία». Σε έναν κόσμο που έχει χάσει το νόημά του, ο Λεοπάρντι καταφεύγει στον μύθο, όχι από μια διάθεση νοσταλγίας αλλά για να ασκήσει κριτική στο καθεστώς της δουλείας, «αυτήν την συνθήκη που απορρέει από μια καταναγκαστική και ενοχοποιητική θεμελίωση της εξουσίας. Ο μύθος επιβιώνει ως μια επιθυμία, μια ρεαλιστική επιθυμία που έχει οικειοποιηθεί την εμπειρία του πόνου και η οποία εξ αιτίας αυτού αντιλαμβάνεται τη χρυσή εποχή όχι σαν μια θεσπέσια ουτοπία αλλά σαν μια δυνατότητα ελπίδας». Μη μπορώντας να ζήσει στην εποχή του, ο Λεοπάρντι καταφέρει μέσα από μια οδυνηρή μοναξιά να βιώσει την οντολογική διάσταση του χρόνου ως ένα δυναμικό άνυσμα που μεταμορφώνει την ύπαρξη. Έτσι, ο χρόνος της απομυθοποίησης του υπερβατικού και ο χρόνος της κριτικής της ιστορικής πραγματικότητας καταλήγει στον χρόνο της αλήθειας, νοουμένης ως «ανάγκη δράσης και ως υπόθεση αλλαγής» του εαυτού και της κοινωνίας.²⁰

Ο Ιώβ κατάφερε να ανατρέψει την ενοχοποιητική θεμελίωση της εξουσίας θέτοντας σε αμφισβήτηση την οποιαδήποτε δικαίωση του πόνου σε έναν άδικο κόσμο. Στη προσπάθειά του να απομυθοποιήσει έναν βάνουσα αυθαίρετο υπερβατικό Θεό διεκδίκησε την ανακάλυψη της αλήθειας ως το όραμα ενός Θεού που συμπάσχει με τους αδύναμους και επιβραβεύει, με την παρουσία του, αυτούς που τον αμφισβητούν. Ένας τέτοιος Θεός που αφήνει χώρο στους ανθρώπους να δημιουργούν εκ νέου από κοινού τις αξίες που τους ταιριάζουν είναι, σύμφωνα με τον Νέγκρι, ο Μεσσίας: δηλαδή το αντικείμενο της επιθυμίας που μεταμορφώνει τον εαυτό και τον κόσμο, η ικανότητα να ελπίζει και να φαντάζεται.²¹

Καταρχήν, η θρησκευτικότητα του Νέγκρι έγκειται στην πίστη του στη δυνατότητα μιας δημιουργίας εκ του μηδενός και στην πεποίθηση του ότι, κατά τον ίδιο τρόπο που η σταύρωση οδηγεί στην ανάσταση, η εμπειρία της οδύνης μπορεί να μετουσιωθεί στη χαρά της κοινής δράσης. Η πίστη του παίρνει τη μορφή ενός Μεσσιανικού Μαρξισμού που εναποθέτει την σωτηρία του όλου σε αυτούς που έχουν χάσει τα πάντα, και συχνά εκφράζεται ως μια νοσταλγία για το μεσαιωνικό φραγκισκανό ιδεώδες της αποστολικής πενίας: της ανιδιοτελούς, στρατευμένης, αγάπης που ενσαρκώνεται σε έναν κοινό βίο και στην προσπάθεια συγκρότησης αυτού που μοιραζόμαστε (common).²² Η θρησκευτικότητα του όπως αυτή διαφάνηκε μέσα από την πολιτική ανάγνωση που έκανε στο βιβλίο του Ιώβ, είναι υποδειγματική όχι μόνο για άθεους αλλά και για

πιστούς, δεδομένου ότι το βιβλικό κείμενο, σύμφωνα με την ερμηνεία του ιταλού στοχαστή αλλά και πολλών σύγχρονων θεολόγων, θέτει την εξέγερση, την αμφιβολία και την αμφισβήτηση ως προϋποθέσεις οποιασδήποτε πίστης αξίζει το όνομά της. Το μόνο πρόβλημα που βρίσκω είναι ότι ο επανειλημμένα αξιωματικός και κυκλικός χαρακτήρας των συλλογισμών του Νέγκρι δεν αφήνει να φανεί πώς θα γίνει η μετάβαση στη ριζικά νέα υποκειμενικότητα, την οποία συχνά-πυκνά ο ρηξικέλευθος διανοητής επικαλείται.

Ο Νέγκρι ορίζει τη μοναξιά ως ανημπόρια, ως μια αδυναμία επιπόνησης, ένα μπλοκάρισμα της φαντασίας, ως ένα αδιέξοδο σκέψης και δράσης που μπορεί να τροφοδοτείται από, και να οδηγήσει στην αδιαφορία και την απάθεια. Αυτήν ακριβώς τη μοναξιά βιώνουμε τα τελευταία χρόνια καθώς παρακολουθούμε σιωπηλά το σκοτάδι της βαρβαρότητας του νεοφιλελευθερισμού να σκεπάζει τη χώρα μας. Η καταφυγή του Νέγκρι στο βιβλίο του Ιώβ κατά τη διάρκεια της άδικης φυλάκισής του δείχνει την παραμυθητική και εμπυχωτική λειτουργία που μπορεί να επιτελέσει η βιβλική λογοτεχνία σε δύσκολους καιρούς. Φτάνει να διαβάζεται σαν οποιοδήποτε άλλο κείμενο που θεωρείται κλασικό: με την αναλυτική οξυδέρκεια ενός Νέγκρι, ο οποίος εκκινώντας από μια ενδελεχή (στον βαθμό που του το επέτρεπαν οι συνθήκες) γνώση της βιβλικής γραμματείας προσπάθησε να ανακαλύψει τον τρόπο που ο Ιώβ θα μπορούσε να φωτίσει τα προβλήματα της εποχής του δείχνοντας πώς πάθη «που χτίζουν κοινότητες, απελευθερώνουν τις σχέσεις και ενέχουν τη χαρά» θα μπορούσαν να πάρουν τη θέση του φόβου και της ενοχής, το συναισθηματικό καθεστώς που επιβάλλει η εξουσία στους ανθρώπους για να τους χειραγωγήσει. Τότε και τώρα.²³

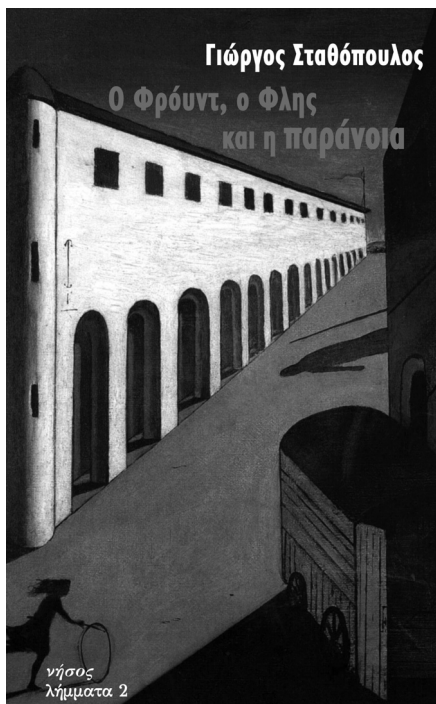
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 «Socialist curriculum is paradoxically attached to an elitist curriculum [...] whose decline considerably hastened that of socialism», και «The best-established branch of the International between the wars, the education workers' sections was headed by George Cogniot, a practicing Latinist» βλ. Régis Debray, «Socialism: A Life-Cycle», *New Left Review* 46 (2007), σ. 25, 14, 16 (παράθεμα στο κυρίως κείμενο), 8. Γι' αυτόν τον ορισμό του κομμουνισμού από τον Μαρξ και τη σημασία του, βλ. Franck Fischbach, *L'Être et l'acte. Enquête sur les fondements de l'ontologie moderne de l'agir*, Vrin, Παρίσι 2002, σ. 152.
- 2 Για το *clinamen* στο «Alma Venus», βλ. Antonio Negri, *Time for Revolution*, μτφρ. Matteo Mandarini, Continuum, Λονδίνο 2003, σ. 174-175. Για τον ορισμό του ασκητισμού, βλ. *Negri on Negri. Antonio Negri in conversation with Anne Dufourmantelle*, μτφρ. M.B. DeBevoise, Routledge, Λονδίνο 2005, σ. 160. Τη λέξη constitution (σύνταξη, αυτο-συγκρότηση) τη μεταφράζω κάποιες φορές ως «αυτοθέσμιση» για να υποδείξω την ιδεολογική συγγένεια της πολιτικής σκέψης του Νέγκρι με αυτήν του Καστοριάδη. Ως προς αυτό, βλ. την υποσημείωση της Τζούντιθ Ρέβελ (Judith Revel), όπως αναφέρεται στο Antonio Negri, «French Nietzschean? From the Will to Power to the Ontology of Power», στο Timothy S. Murphy / Abdul-Karim Mustapha (επιμ.), *The Phi-*

losophy of Antonio Negri, Volume II: Revolution in Theory, Pluto Press, Λονδίνο-Αν Άρμπορ 2007, σ. 108. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα νιάτα του ο Νέγκρι πέρασε ένα χρόνο σε κιμπούτζ στο Ισραήλ ως μέλος της *Καθολικής Δράσης* της Πάδουας και ότι εκείνη την περίοδο ασπάστηκε τον κομμουνισμό: *αυτ.*, σ. 103. Την εποχή που γράφει το βιβλίο του για τον Ιώβ είναι πια άθεος. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι η εκκοσμίκευση θεολογικών εννοιών, όπως η λύτρωση και η ανάσταση του σώματος: βλ. Ted Stolze, «Marxist Wisdom: Antonio Negri on The Book of Job», στο Murphy / Mustapha (επιμ.), *The Philosophy of Antonio Negri*, ό.π., σ. 134.

- 3 Για όλα αυτά, βλ. *Negri on Negri*, ό.π., σ. 9-10, και Τόνι Νέγκρι, *Εξορία*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 1999, σ. 89. Επίσης: «Τοποθετώ την ευθύνη μου στο εσωτερικό ενός μαζικού πολιτικού κινήματος που ασκούσε έναν ριζοσπαστικό και δημοφιλή εξτρεμισμό. Οι ευθύνες μου ήταν και παραμένουν στο πεδίο της διάνοησης»: Νέγκρι, *Εξορία*, ό.π.
- 4 Ο Ιώβ ως εβραίος Προμηθέας, στο Ernst Bloch, *Atheism in Christianity*, Verso, Λονδίνο 2009 [1972], σ. 102-108· Gustavo Gutiérrez, *On Job. God-talk and the Suffering of the Innocent*, μτφρ. Matthew J. O'Connell, Orbis Books, Ν. Υόρκη 1987.
- 5 Antonio Negri, *Job, la force de l'esclave*, Hachette, Παρίσι 2002, σ. 177. Η αγγλική μτφρ. έχει τίτλο *The Labor of Job: The Biblical Text as a Parable of Human Labor*, Duke University Press, 2009.
- 6 Antonio Negri, *Lent Genêt. Essai sur l'ontologie de Giacomo Leopardi*, μτφρ. Nathalie Gailius / Giorgio Passerone, Éditions Kimé, Παρίσι 1987, σ. 355. «The experience of love is an activity of construction of the common», *Alma Venus*, σ. 196, και «If one wishes to construct the common one must love» *αυτ.*, σ. 197. Ήδη απ' τον έκτο π.χ. αιώνα, ο Ιώβ θεωρούνταν πρότυπο ευλάβειας: βλ. Moshe Greenberg, «Job», στο Robert Alter / Frank Kermode (επιμ.), *The Literary Guide to the Bible*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1987, σ. 283. Για την αθωότητα του Ιώβ, βλ. επίσης Gutiérrez, *On Job*, ό.π., σ. 23-25. Για τον σύνδεσμο Μεσσιανισμού και αγάπης στο βιβλίο του Ιώβ, βλ. Negri, *Job*, ό.π., σ. 164-167.
- 7 Για την πολυφωνικότητα του βιβλίου του Ιώβ, όπως την εννοεί ο Μιχαήλ Μπακτίν (Mikhail Bakhtin), καθώς και την υπονόμηση των προσδοκιών που γεννάνε τα παραδοσιακά λογοτεχνικά είδη της εποχής στους ακροατές, βλ. Carol A. Newsom, *The Book of Job. A Contest of Moral Imaginations*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 164-165, 175, 138. Για τον σαρκασμό και την ειρωνεία του Ιώβ, βλ. Negri, *Job*, ό.π., σ. 103-107, με αναφορά στο *Ιώβ*, 12-13.
- 8 Βλ. *Ιώβ*, 8:20, 11:21. Η παραπομπή στο κείμενο του Ιώβ ακολουθεί την αγγλική μετάφραση στο *The Book of Job*, μτφρ.-σημ. Raymond P. Scheindlin, Norton, Ν. Υόρκη 1998. Συμβουλευτήκα και την παλιά μετάφραση του εβραϊστή Φριλίγγου, και την ακολούθησα όπου δεν παρεκκλίνει από την αγγλική: βλ. Κώστας Φριλίγγος, *Ιώβ*, Τυπογραφείο Ταρουσόπουλου, Αθήνα 1931, σ. 60, 69.
- 9 «Και ήμουν στις ίδιες τις σκλάβες μου ξένος»: βλ. *Ιώβ*, 19:6· Φριλίγγος, *Ιώβ*, ό.π., σ. 91. Το περίφημο χωρίο «Man's life on earth is a term of indenture...», στο *Ιώβ*, 7:1, 24:10. Για τον Ιώβ δεν υπάρχει καμία Πρόνοια, μόνο η αμφισβήτηση της ανταποδοτικής δικαιοσύνης μέσα από την οδυνηρή εμπειρία της εκμετάλλευσης: βλ. Negri, *Job*, ό.π., σ. 129-130.
- 10 Βλ. *Ιώβ*, 16:12-14, 16:9, 9:20, 10:2, 9:33, 9:35, 16:19, 19:25-29· *The Book of Job*, μτφρ.-σημ. Scheindlin, ό.π., σ. 89, 90, 73, 74, 96, 97.
- 11 Αυτή η παράγραφος οφείλει πολλά στο εξαιρετικό βιβλίο της Newsom, *The Book of Job*, ό.π., σ. 144, 153-158, και φυσικά στο Negri, *Job*, ό.π., σ. 57, 119.
- 12 Βλ. *Ιώβ*, 39:5, 39:8, 39:23· Φριλίγγος, *Ιώβ*, ό.π., σ. 132-134.

- 13 Βλ. *Ιώβ*, 24:5. Η παντοδυναμία του Δημιουργού στην οριοθέτηση του σύμπαντος στο *Ιώβ*, 9:5 και 38:5 ας συγκριθεί με την περιγραφή του Λεβιάθαν και του Βεχεμώθ, αυτών των απροσδιόριστου χαρακτήρα μυστηριωδών τεράτων του νερού (40:15-35). Όπως σημειώνει η Νιούσαμ, «[τ]he physical description of Leviathan is uncannily evocative of the theophanic description of God»· βλ. Newsom, *The Book of Job*, ό.π., σ. 251, 247. Για το θέμα της creatio continua, συνυφασμένο με το ζήτημα της ανθρώπινης ελευθερίας, βλ. André LaCocque, «The Deconstruction of Job's Fundamentalism», *Journal of Biblical Literature* 126 (2007), σ. 83-86. Πρβλ. Χανς Γιώνας, *Η έννοια του Θεού μετά το Αουστριτς. Μία από Ιουδαίων φωνή*, Αρμός, Αθήνα 2000, σ. 46, 52: «Με την πράξη της Δημιουργίας η απόλυτη Κυριότητα συνένεσε να μην είναι εφεξής απόλυτη, ώστε να τελειωθεί αυτοβούλως η ύπαρξη» και «Στον πόνο του *Ιώβ* πάσχει ο ίδιος ο Θεός».
- 14 Newsom, *The Book of Job*, ό.π., σ. 134-135. Ο Θεός γιάνει αυτούς που πληγώνει και έτσι θα δώσει πάλι άφθονη σπορά στον *Ιώβ*, με τον ίδιο τρόπο που κάνει τους βλαστούς να βγαίνουν πάλι από τη γη, λέει ο Ελιφάζ στον *Ιώβ*: βλ. *Ιώβ*, 5:19, 25. Πρβλ. Βιλδάδ 8:10. Το παράθεμα για τον απροσμέτρητο πόνο στο *Ιώβ*, 6:1· Φριλιγγος, *Ιώβ*, ό.π., σ. 53. Το δεύτερο παράθεμα στο *Ιώβ*, 7:5.
- 15 «La douleur declare de manière implacable le caractère concret du temps [...] L' être-dans-la douleur est l'élan vers la resurrection de la vie [...]»· βλ. Negri, *Job*, ό.π., σ. 148-149, 158, χρόνος, σ. 145-147, κρίση, σ. 92-94, αξία, υπεραξία σ. 10, 19. Την έκφραση «Θεός εν τω γίνεσθαι» τη δανειζομαι από τον Γιώνας, *Η έννοια του Θεού*, ό.π., σ. 31, επειδή ταιριάζει σε αυτό το σημείο με τη σκέψη του Νέγκρι. Για τη σημασία της αρχαιοελληνικής έννοιας του καιρού στο έργο του Νέγκρι, βλ. «Kairos», στο *Time for Revolution*, ό.π., σ. 155-162, και Roland Boer, *Criticism of Theology. On Marxism and Theology III*, Haymarket Books, Σικάγο 2012, σ. 283-285.
- 16 Βλ. Negri, «Kairos», ό.π., σ. 154.
- 17 Βλ. Negri, *Job*, ό.π., σ. 121.
- 18 *Αυτ.*
- 19 *Αυτ.*, σ. 127.
- 20 Βλ. Negri, *Lent Genêt*, σ. 28, 130, 386· εκτεταμένο παράθεμα: σ. 121· παράφραση: σ. 36, 46· τελευταία φράση: σ. 41.
- 21 «Το πνεύμα του Μεσσία επιτρέπει σε κάθε έρωτα να φανερω-νεται ως προσδοκία, ελπίδα, εκπλήρωση αυτού που ασυνείδητα επιθυμούμε [...] Ο Χριστιανικός έρωτας είναι η αγάπη [...] “αδελφότητα δίχως Πατέρα”», έγραφε σε ένα πρώιμο κείμενό του ο Έρνεστ Μπλοχ, ένας συγγραφέας που έχει επηρεάσει τον Νέγκρι. Για τον Νέγκρι, Μεσσίας είναι όλα τα παραπάνω και, επίσης, η μη αναγώγιμη σε κάποιο μέτρο, αγάπη όπως την εκδήλωνε ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης, όταν προσπαθούσε να εγκαθιδρύσει ως κοινό βίο, την αποστολική πενία. Βλ. Ernst Bloch, *The Spirit of Utopia*, μτφρ. Antony A. Nassar, Stanford University Press, Καλιφόρνια, 2000 [1923], σ. 191, 192, 212· Negri, *Job*, ό.π., σ. 131, 164-165. Ο Άγιος Φραγκίσκος εμφανίζεται και στο Antonio Negri / Michael Hardt, *Commonwealth*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2009, σ. 43-44, καθώς και στον επίλογο του *Empire*. Η αγάπη, για τον Νέγκρι, δεν προϋποθέτει την ομόνοια και την ομοφωνία αλλά τη δημιουργική ανυπακοή και τη μάχιμη δέσμευση προς την επίτευξη ενός κοινού και κοινωφελούς βίου· βλ. Negri / Hardt, *Commonwealth*, ό.π., σ. 195-197.
- 22 Για την επανενεργοποίηση του βιβλικού μύθου από τον Μαρξ, όπου αυτοί που είναι υποδουλωμένοι και στερημένοι από οποιαδήποτε ιδιοκτησία γίνονται ο εκλεκτός λαός, ο λαός-μεσσίας που απελευθερώνει όλη την ανθρωπότητα από τη δουλεία, για τους αρνητικούς προσδιορισμούς του προλεταριάτου ως «η τάξη που δεν είναι μια τάξη της κοινωνίας», που δεν έχει πατρίδα, που δεν διεκδικεί ένα συγκεκριμένο δικαίωμα που αφορά μόνον εκείνη κλπ., βλ. Étienne Balibar, «Le moment messianique de Marx», στο του ίδιου, *Citoyen sujet et autres essais d'anthropologie philosophique*, PUF, Παρίσι 2011, σ. 250-255· Fischbach, *L'Être et l'acte*, ό.π., σ. 152.
- 23 Νέγκρι, *Εξορία*, ό.π., σ. 17-18.

νέα κυκλοφορία
εκδόσεις νήσος

Γιώργος Σταθόπουλος Ο Φρόντ, ο Φλης και η παράνοια

Η συναρπαστική ιστορία της φιλίας του Φρόντ με τον Βίλχελμ Φλης, μια ιστορία σύμφυτη με τις απαρχές της ψυχανάλυσης, ξετυλίγεται στις σελίδες αυτού του βιβλίου. Προηγουμένως, εξετάζεται η εξέλιξη των ιδεών του Φρόντ για την παράνοια. Σκοπός είναι η καταγραφή της πορείας που οδηγεί στη διατύπωση μιας ολοκληρωμένης θεωρίας. Πόσο αυτή η πορεία σημαδεύτηκε από αυτή την τόσο ξεχωριστή φιλία που κατέληξε σε μια σφοδρή σύγκρουση και δημόσια αντιπαράθεση